

ԾԻՍԱԿԱՆ**ՇՈՒՇՊԱՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐՈՒՄ****Մուտք**

Խորհրդային տարիներին իշխանութեան գործադրած բոլոր հնարաւոր միջոցների հետեւանքով հսկայական արհեստական անջրպետ գոյացաւ ժողովրդի եւ եկեղեցու միջեւ, ընդհուպ այն աստիճանի, որ հաւատացեալ, մկրտուած ժողովուրդը չէր ընկալում որպէս հէնց ինքը՝ եկեղեցին, իսկ եկեղեցին ընկալուեց զուտ իբրեւ ծիսական ինչ-որ շէնք կամ եկեղեցի ասելով սկսեցին հասկանալ միայն հոգեւոր դասը կամ հոգեւորականութիւնը, յաճախ նոյնիսկ դարձաւ յուշարձան, թանգարան, երբեմն պահեստ:

Այս մարդածին անջրպետի ժամանակաշրջանում ժողովուրդը պահպանում էր իր հաւատքն այնպէս, ինչպէս յիշում էր իր նախնիներից, ինչպէս ինքն էր հասկացել եւ ընկալել՝ խորացնելով ժողովրդական քրիստոնէական դրսեւորումները: Յետ-խորհրդային երեսուն տարիներից յետոյ էլ ժողովուրդը շարունակում է պահպանել իր աւանդոյթներն ու ընկալումները, որոնք երբեմն կարող են չհամընկնել Հայ Առաքելական Սուրբ եկեղեցու պաշտօնական դաւանաբանութեան հետ:

Այդպիսի մի երեւոյթի անդրադարձ է եւ քննութեան փորձ այս աշխատանքը: Յօդուածում անրադարձ կը կատարուի ժողովրդական սրբավայրերում լայն կիրառութիւն ունեցող տարատեսակ գործուածքներին, որոնք ունեն ընդհանուր «շուշպայ» անուանումը:

Աշխատանքում ամփոփուած են ՀՀ մի շարք՝ Արագածոտն, Շիրակ, Կոտայք, Արմաւիր եւ Գեղարքունիք մարզերում կատարուած դաշտային ազգագրական նիւթերի տուեալները¹: 2019 թ. Շիրակի եւ 2020 թ. ամբողջ դաշտային աշխատանքները կատարել են «Calouste Gulbenkian foundation» հիմնադրամի օժանդակութեամբ:

ԻճԷ Է նշանակում «շուշպայ»

Ըստ Հ. Աճառեանի՝ «Շուշպայ, շուշպայ» բառը փոխառութիւն է ասոր. šušēppā - «գլխի ծածկոյթ, քող» բառից, որն էլ իր հերթին առաջացել է ասոր-բաբել. šusuppu, šusubbu նոյն իմաստով բառից: «Շուշպայ» նշանակում է «սկիհը մաքրելու կամ ծածկելու շոր, սրբոց մասունքներու պատանք»²:

Աճառեանն իր բացատրութիւնը վերցրել է «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանից, որտեղ «շուշպան» բացատրում է այսպէս. «Շուշպայ - Մաքուր կտաւ

¹ Սիմոնեան Լ., Յովհաննիսեան Կ., Դաշտային ազգագրական նիւթ (յետագայում՝ ԴԱՆ), Արագածոտն, Գեղարքունիք, Շիրակ, Կոտայք, Արարատ, Վայոց ձոր, 2011-2019: Սիմոնեան Լ., Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., ԴԱՆ, Արարատ, 2016, Սիմոնեան Լ., Յովհաննիսեան Կ., Աւետիսեան Լ., ԴԱՆ, Գեղարքունիք, Շիրակ, Արագածոտն, 2016-2019: Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., ԴԱՆ, Շիրակ, Արմաւիր, 2019-2020: Սիմոնեան Լ., Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., Ղազարեան Գ., ԴԱՆ, Արագածոտն, Գեղարքունիք, Կոտայք, 2020:

² Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, հ. Գ., Երեւան, 1977, էջ 537:

որպէս սնդոն³ սուրբ սեղանոյ եւ որպէս մաքրիչ սկիւղ»⁴:

Ինչպէս իր աղբիւրը, այնպէս էլ Աճառեանը որպէս «շուշպայ» բառի այդ իմաստով գործածութիւն յղում են «Մաշտ. ջահկ.», ինչը, հաւանաբար, նշանակում է Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի խմբագրած «Մաշտոց» ծիսամատեանը: Եթէ ճիշտ է «ջահկ.»-ը հասկանալ որպէս Զահկեցի, ապա «շուշպայ, շուշպայ» բառը պաշտօնապէս առաջին անգամ հանդիպում է 18-րդ դարում:

Ստ. Մալխասեանը դասակարգում է «շուշպայ» բառի կիրառութիւնը. «Շուշպայ, շուշպայ - ասոր. գլխի ծածկոց, քօղ: 1. Սկիհ մաքրելու կամ ծածկելու մաքուր կտաւ, 2. սրբերի մասունքների կամ աւետարանի պատատան, 3. սաւան կամ նման շորեղէն:

Շուշպայել (միայն երկրորդ իմաստի դէպքում - **Կ. Յ.**)՝ մասունքը, խաչը եւ աւետարանը շուշպայի մէջ փաթեթել»⁵:

Այսինքն Մալխասեանցը բերում է նաեւ «շուշպայ»-ի աւելի լայն կիրառութիւնը, այն է առհասարակ սաւան կամ նման կտորեղէն:

Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանը աւելի է մանրամասնում, «Շուշպայ - Մաքուր կտաւի կտոր, որ սկիհի տակ է դրում կամ սկիհը մաքրելու համար է, որով նոյնանում է մարմնակալի ու մաքրիչի հետ: Բայց գործածում է նաեւ դաստառակ բառի իմաստով, երբեմն էլ սփռոցի իմաստով, եւ հետեւաբար կարող ենք ասել, թէ շուշպան ընդհանուր իմաստ ունի եւ սեղանի վրայ գործածուած բոլոր կտաւները կարելի է շուշպայ հասկանալ»⁶:

Ըստ Օրմանեանի «շուշպայ»-ն կիրառում է նաեւ «դաստառակ» իմաստով, ուստի փորձենք հասկանալ ի՞նչ է այն նշանակում:

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» համաձայն «դաստառակ» նշանակում է վարձավակ, թաշկինակ, անձեռոցիկ, ձեռքի սրբիչ⁷:

Իսկ ըստ Աճառեանի՝ «դաստառակ - պարսկ. ձեռքի թաշկինակ: Ջնջոց, ձեռքի սրբիչ, անձեռոց: Բարբառային. խմորը ծածկելու, հաց փաթեթելու շոր, հարսի վրայի ծածկոց»⁸:

Աւելի մանրամասնում է Մալխասեանցը. «Դաստառակ - պարսկ. ձեռքի թաշկինակ: 1. Թաշկինակ, 2. երեսսրբիչ, 3. Անձեռագործ դաստառակ, կտաւ, որի վրայ ըստ աւանդութեան նկարուած է Քրիստոսի պատկերը՝ անձեռագործ կերպով: 4. Կտաւ, որ փռում են խմորի երեսին»⁹:

Եւ վերջապէս, Օրմանեանը բացատրում է մանրամասնօրէն եւ արդէն եկեղեցա-

³ Սնդոն - սնդուս, պարսկ. մետաքսեայ նուրբ կերպաս, մետաքսեայ կտոր, ներկայումս գործ է ածում նշանակելու համար որեւէ գործուածք, որ ողորկած փայլուն երես ունի, **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Երեւան, 1944, հ. 4, էջ 235:

⁴ **Աւետիքեան Գ., Սիւրմէլեան Խ., Ազեքեան Մ.**, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 491:

⁵ **Մալխասեանց Ստ.**, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Երեւան, 1944, հ. 3, էջ 536:

⁶ **Օրմանեան Արք. Մաղաքիա**, Դիսական բառարան, Երեւան, 1992, էջ 107: Մարմնակալ - Պատարագի ժամանակ սկիհի տակ յատուկ դրուած մաքուր կտաւ կամ զարդարուն փոքրիկ դաստառակ (նոյն տեղում, էջ 102): Նոյնիմաստ է գորփուրային - լատին. մարմնական, թարգմ. մօտ.՝ մարմնակալ: Այս բառը չի կիրառուում, մարմնակալ ասելով հասկանում ենք որեւէ զարդարուն կտաւ, ընտիր կերպասէ, կամ ասեղնագործուած (ծիսականօրէն) մաքուր սպաւմ՝ շափատր մեծութեանը, որը պատարագի ժամանակ սկիհի տակ է փռում ի պատիւ եւ ի յարգանք սրբութեան (նոյն տեղում, էջ 68): «Գորփուրայ»-ն որպէս «շուշպայ»-ի հոմանիշ տրուած է Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, էջ 491, սակայն ըստ Օրմանեանի՝ 20-րդ դարի սկզբներին այլեւ չէ կիրառուում:

⁷ **Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի**, հ. Ա., էջ 599:

⁸ **Հայերէն արմատական բառարան**, հ. Ա., էջ 627-628:

⁹ **Հայերէն բացատրական բառարան**, հ. 1, էջ 492:

կան՝ սրբավայրում տուեալ իրի գործածութեան ուղղափառ դաւանաբանական հենքը: Ըստ նրա, «Դաստառակը ձեռքում բռնելու գործածելի կտաւ կամ պաստառ է: Իրականում քառակուսի կամ քառանկիւնի պաստառ է, եզրերը կարուած կամ գործուած, ծայրերը կամ անկիւնները ասեղնագործուած ու զարդարուած: Զանազան տեսակների են լինում: Կան քառանկիւնի երկարներ՝ ծայրերը զարդարուն ձեռքը սրբելու համար, կան մեծ քառակուսիներ, թէ եզրերը, եւ թէ անկիւնները գործուած, որոնք գործածուած են իբրեւ ծրար կամ ծածկոյթ, կան միջակ չափով քառակուսիներ՝ նոյնպէս զարդարուած, սպասքը բռնելու համար, կան աւելի փոքրերը, որեւէ այլ բան գործածելու համար: Սրանք բոլորն էլ միեւնոյն անուան տակ են հասկացուած: Բարեպաշտուհիների՝ յատկապէս ձեռագործի վարժուող սկսնակ օրիորդների կողմից եկեղեցուն են նուիրում եւ գործածուած են ըստ հարկի: Օրհնութիւն չունեն, բայց չպէտք է մէկ անգամ եկեղեցուն նուիրուած եւ սուրբ կիրառութեան համար յատկացուած իրերը գործածել անխտիր իբրեւ հասարակ զարդ՝ ամէն բանի համար»¹⁰:

Այսինքն Օրմանեանի բացատրութեամբ եկեղեցում գործածուող բոլոր կտորեղէնները ընդհանուր առմամբ կոչւում են դաստառակ, որը նոյնիմաստ է շուշպային: Դաստառակի բացատրութեան մէջ կան ժողովրդական սրբավայրերի կտորեղէնի բոլոր տեսակները, որին ժողովուրդն այսօր անուանում է «շուշպայ»: Բնականաբար, ժողովրդական սրբավայրում կիրառուող շուշպաները նոյնպէս օրհնութիւն չունեն, սակայն սրբավայրի ամենասրբազան իրերի ընկալումն ունեն: Շուշպայի՝ ժողովրդական քրիստոնէական եւ պաշտօնական քրիստոնէական ծիսական գործածութեան ու ընկալման ամենակարեւոր տարբերութիւնն այն է, որ ժողովրդական սրբավայրերում շուշպան ունի շատ էական ծիսական նշանակութիւն, այլ ոչ թէ օգտագործուած է որպէս ծածկոյթ, սրբիչ, ծրար կամ մաքրիչ:

Դաստառակը, բացի եկեղեցական-սրբավայրային նշանակութիւնից, ժողովրդի մէջ ունեցել է նաեւ որոշակի կենցաղային կիրառութիւն, սակայն որքան էլ այն լինէր կենցաղային, վերաբերում էր ամենասրբազան երեւոյթներին՝ խմորին եւ հացին:

Այսօր Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցում «դաստառակ» բառը չի օգտագործուում, իսկ «շուշպան» այն կտորն է, որով բռնում են կամ որի վրայ դնում են խաչերը, աւետարանները, սրբապատկերները, մասունքները¹¹:

Շուշպայի ժողովրդական ընկալումները եւ տեսակները

Այցելելով ցանկացած փակ սրբավայր (որեւէ կառոյց, որը ծածկ ունի)՝ կարելի է նկատել բազմաթիւ եւ բազմապիսի կտորեղէններ ու գործուածքներ, որոնք դրուած են սուրբ սեղանին, պատերի երկայնքով զուգահեռ անցկացրած պարանների վրայ, կախուած են սրբավայրի սիւներին խփած մեխերից, ծածկում են խաչքարերի, դեկորատիւ քարէ ինչ-ինչ բեկորների վերնամասերը, դրանց մէջ են փաթաթուած սրբավայրի պաշտամունքային առարկաները եւ այլն: Այդ կտորեղէններն ու գործուածքները տարատեսակ սրբանկարների (կանոնիկ եւ ոչ կանոնիկ), խաչերի, Աւետարանների եւ կրօնական բովանդակութեան գրքոյկների եւ այլ առարկաների հետ կազմում են սրբավայրի նուիրատուութիւնները: Ժողովրդական քրիստոնէական սրբավայրում այսպէս գործածուող վերոնշեալ կտորեղէնը եւ գործուածք-նուիրատուութիւնները կոչւում են շուշպայ: Որքան շատ են շուշպաները, այնքան աւելի հին ու սիրուած է սրբավայրը, յաճախ դրանք հաւաքում եւ պահում են յատուկ արկղերի կամ սնդուկների մէջ, քանի որ բոլորը հնարաւոր չէ ի տես տեղաւորել սրբավայրում:

¹⁰ Ծիսական բառարան, էջ 71:

¹¹ Տեղեկութեան համար շնորհակալութիւն եմ յայտնում Տէր Առնակ Քահանայ Յարութիւնեանին:

ՀՀ-ում կարելի է հանդիպել շուշպայ բառի անուանման նաեւ այլ տարբերակ: Այսպէս Գեղարքունիքի Արծուաքար գիւղում շուշպային անուանեցին «կաբլուխ»: Բարբառագետ պ.գ.դ. Հ. Մեսրոպեանի հետ քննարկել ենք բառի ժագումը եւ եկել եզրակացութեան, որ այն թիւրքական լեզուներից փոխառեալ «ղափլուղ» (վարագոյր) բառն է, որը Բայազետի բարբառային տարածքի Արծուաքարի խօսուածքում ենթարկուել է համակարգային հնչիւնափոխութեան եւ գործածուել է «կաբլուխ» տարբերակով¹²:

Վերոնշեալից պարզ է, որ գործուածք-կտորեղէնները կամ շուշպաները նուիրատուութիւններ էին: Այդ նուիրատուութիւնները կարելի է բաժանել երկու մասի՝ ա. այն առարկաները, որոնք նուիրաբերում են սրբավայրին յատուկ փափաքով այցելութեան՝ ուխտի ժամանակ եւ բ. այն առարկաները, որոնք նուիրաբերում են փափաքը՝ ուխտը իրականանալուց յետոյ: Շուշպաներ կարող են նուիրաբերել երկուսի դէպքում էլ:

Ի տարբերութիւն նկարների (հազուադէպ բացառութեամբ, յատկապէս եթէ նկարը արուած է ձեռքով, այլ ոչ յայտնի որեւէ նկարի վերատպութիւն է), խաչերի, Աւետարանների եւ այլ նուիրատուութիւնների, շուշպաների վրայ առկայ են ասեղնագործած կամ ներկով, գրիչով գրուած մակագրութիւններ: Այս մակագրութիւններում հիմնականում նշում է, թէ դրանք ո՞ւմ կողմից են նուիրաբերուել, ո՞ւմ են ուղղուած՝ որպէս կանոն՝ տուեալ սրբավայրի սրբին¹³, ո՞ւմ են խնդրում աջակցել, երբեմն կարող են լինել աղօթքներ եւ բարեմաղթանքներ:

Շուշպաները քառանկիւն (հազուադէպ՝ նաեւ եռանկիւնի) պաստառներ են, որոնք կարող են լինել ասեղնագործած՝ երբ վրան ասեղնագործած են նաշխեր, խաչեր եւ գրութիւններ, կարուած՝ երբ սպիտակ կտորի վրայ կարմիր խաչ է կարուած, նկարազարդուած՝ երբ վրան ձեռքով պատկեր է նկարուած (մատիտով, գրիչով, ներկերով), գործարանային արտադրանք՝ շալեր եւ գլխաշորեր («շուշպայ» բառի ասորերէն ուղիղ իմաստով¹⁴): Որոշ դէպքերում շուշպաները ծրարանման կարուած փոքր պարկեր են, որտեղ պահում են պաշտամունքի առարկայ հանդիսացող գրքեր կամ մասունքներ:

Ամենայն հաւանականութեամբ նկարազարդուած շուշպաները իրենց ձեւով շատ մօտ են Քրիստոսի եւ Ս. Աստուածածնի անձեռակերտ դաստառակների իմաստաբանութեանը: Ստ. Մալխասեանի մօտ «դաստառակ»-ի բացատրութիւնների մէջ է նաեւ՝ «անձեռագործ դաստառակ, կտաւ, որի վրայ ըստ աւանդութեան նկարուած է Քրիստոսի պատկերը՝ անձեռագործ կերպով: Խօսքը Յիսուսի կենդանագիր պատկերի մասին է (Աբգար թագաւորի սուրհանդակ-նկարիչ Անանի կողմից նկարուած դաստառակը), որի առասպելը յիշատակում է Մովսէս Խորենացին¹⁵: Ս. Աստուածածնի անձեռակերտ դաստառակի մասին պատմութիւնը յայտնի է Վանի շրջանում գտնուող Հոգւոց վանքի առասպելից: Ահա այդ հատուածը. «Երբ Մարյամ հիվանդացաւ, բոլոր աշակերտներ այնտեղն էին, մինակ Բարթողեմէյոս գնացեր էր շրջաններ: Մայրամ, իր մահանալ գուշակելով՝ կանչեց աշակերտներին, հայտնեց իր մահ, իսկ իմացաւ, որ Բարթողեմէյոս այստեղն է, որովհետեւ իրար շատ էին սիրում: Կանչեց Պողոսին, ըսաւ. «Բերեք ինձ մի թաստարակ (քառակուսի կտաւ)»: Առեց կտաւ, պարզեց երեսի, կենդանակիր պատկեր նկարվեց կտավի վրան: Ու հայտնեց բոլորին. «Երբ Բարթող կուգա, անպատճառ սա պատկեր նրան տաք»¹⁶:

¹² Քննարկման համար շնորհակալութիւն եմ յայտնում Բ.գ.դ. բարբառագէտ Հ. Մեսրոպեանին:

¹³ Յանախ շուշպայի վրայի մակագրութիւնից եմք իմանում սրբավայրի անուանումը:

¹⁴ Հայերէն արմատական բառարան, հ. Գ., էջ 537:

¹⁵ Մովսէս Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն, աշխ.՝ Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1981, էջ 178:

¹⁶ Աբրահամ Աբրահամեան, Վանի Սուրբ Հոգւոց վանքի կոնդակի պատմութիւնը, ՀՀ Ազգային արխիւ, ֆոնդ 1336, Յուցակ 7, գործ 954, ք., 025150-025165:

Ժողովրդական սրբավայրերում ձեռքով նկարազարդուած սպիտակ քառակուսի կտանները նոյնպէս կոչւում են շուշպայ, եւ դրանց վրայ պատկերուած է Քրիստոս կամ Ս. Աստուածածինը: Այսինքն Քրիստոսի եւ Ս. Աստուածածնի պատկերման աւանդոյթը եւ ընկալումը կտաւի վրայ որպէս սրբապատկեր դարերի ընթացքում պահպանուել է Ժողովրդի մէջ, եւ այսօր էլ լայնօրէն տարածուած է սրբավայրերում: Ըստ Տարագրոսի. «Տախտակի վրայ շատ հազուագիւտ դէպքերում էին նկարում, աւելի շատ նկարում էին կտաւի վրայ, յենուելով այն առասպելի վրայ, թէ Քրիստոսի դաստառակը նկարուել էր կտաւի վրայ, եւ դրա համար եկեղեցում սրբերի նկարները թղթի վրայ նկարածը չէր ընդունուում»¹⁷:

Շուշպաներն այնքան սրբազան լինելու համարում ունեն մարդկանց շրջանում առ այսօր, որ յատուկ խնամք են պահանջում: Տարին մէկ անգամ կամ, երբ շուշպաները տեսքից ընկնում են, դրանք լուացւում են: Լուանում են անպայման նոր տաշտի կամ, առաւել յաճախ, խմորի տաշտի մէջ, քանի որ այն ամենամաքուր սպասքն է, եւ, հաւանաբար, այն պատճառով, որ հնուց անտի հայ Ժողովրդի մօտ հացը, հացի տաշտը սրբազան են դիտարկուել¹⁸, ուստի սրբազան առարկայ շուշպան հացի տաշտում լուանալը պատահական չպէտք է դիտել: Դեռ վերջերս շուշպաները լուանում էին միայն չամուսնացած, կոյս (ազապ) աղջիկները, սակայն այսօր այդ արգելքն այնքան էլ խստութեամբ չի պահուում: Քանի որ շուշպաները ամենասրբազան առարկաներից են, ապա բնականաբար սրբազան առարկային պէտք է դիպչի մաքուր, անմեղ մարդը՝ այս հաշուի առնելով հասկանալի է դառնում կոյսի գործօնը:

Լուանում են առանց օճառի, որոշ դէպքերում՝ մաքուր ջրով, որոշ դէպքերում՝ լուացքի փոշիով: Թւում է թէ լուացքի փոշին կիրառուում է այն պարզ պատճառով, որ օճառի արգելքի ժամանակ դեռ փոշին չկար, ուստի արգելքը չի տարածուում փոշու վրայ: Լուանալուց եւ չորացնելուց յետոյ շուշպաներն արդուկում են եւ տեղաւորում իրենց տեղերում՝ սրբավայրի մէջ: Օգտագործուած ջուրը թափում են ծառերի տակ, պատերի վրայ կամ տալիս են խմելու գառներին եւ հորթերին, ջուրը ոչ մի դէպքում չի կարելի թափել այլ տեղերում, քանի որ այն կարող են «կոխել» մարդիկ եւ կենդանիները՝ անարգելով այն¹⁹:

Բացառիկ դէպքերում կայ շուշպայ լուանալու, չորացնելու եւ իրենց տեղերը դրնելու ժամային արգելք՝ այդ գործողութիւնները պէտք է արուեն մինչեւ մութն ընկնելը, այսինքն միայն արեւի լոյսի ներքոյ: Այդ իսկ պատճառով այդ գործողութիւնը սկսում են

¹⁷ Յովհաննիսեան Ա., Վարպետաց վարպետ Տարագրոսը, Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Պէյրուք, հատոր ԼԱ, 2011, էջ 669:

¹⁸ Հացի սրբազանութեան մասին է վկայում այն, որ Ժողովրդական ընկալումներում հացն ունէր յատուկ հացի հրեշտակ, որին յիշում էին հաց թխելու ժամանակ: Օրինակ. «Հաց, հացի հրեշտակ, // Արդար եզան վաստակ, // Ելնաք բարեխօս առ Աստուած», **Քենաէ**, Բուլանըխ կամ Հարֆ գաւառ, Ազգագրական հանդէս, Զ., Թիֆլիս, 1900, էջ 9: Հացի տաշտի սրբազանութեան մասին է վկայում այն, որ նոր մկրտուած երեխային «միտունից հանում են» լողացնելով հացի տաշտի մէջ, իսկ ջուրը թափում են թոնրի կամ օճախի մէջ, որպէս սուրբ տեղեր, քանի որ այդ ջրի մէջ է գտնուում միտունի մնացորդներ: Օրինակ. **Լալայեան Ե.**, Բորչալուի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, IX, Թիֆլիս, 1902, էջ 257:

¹⁹ Ծիսական հետաքրքիր նմանութիւն կայ շուշպաների եւ «մառասնակոխ» եղած մանկիկի լուացման միջեւ: Ոսկեհասկում մեր գրանցած նիւթի համաձայն. «Քառասնակոխ եղած երեխային բերում են սրբի (Գրիգոր Նարեկ) տուն լողացնելու: Յատուկ տաշտի մէջ երեխայի ձեռքերն ու երեսը երեք անգամ լուանում է տան տիկինը: Մի օր յետոյ տան անդամը երեխային տանը՝ մաքուր տաշտի մէջ առանց օճառ լողացնում է: Ինչից յետոյ քառասնակոխ անցնում է: Խորհրդանշական առումով՝ սրբի տանը «կնքում» են, իսկ հայրական տանը «միտունից» հանում են: Լուացած ջուրը լցնում են ծառի տակ»: Հաշուի առնելով խորհրդային անաստուածութեան շրջանում հոգեւոր կարիքների բաւարարման համար եկեղեցուց զրկուած լինելու հանգամանք, վերոնշեալը կարելի է դիտել որպէս եկեղեցական խորհրդակատարութեան կրկնօրինակման դրսեւորում: **Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Ա.,** ԴԱՆ, Շիրակ, Ոսկեհասկ, 2019, ասացող Խորշոտեան Նորայր, 1958 թ.:

վաղ առաւօտից²⁰: Կարելի է ենթադրել, որ այս դէպքում գործ ունենք «Արեգակն արդար, Յիսուս Քրիստոս» ընկալման հետ: Ամենայն հաւանականութեամբ, աւանդոյթը գալիս է նախաքրիստոնէական ժամանակների արեւապաշտութեան դրսեւորումներից, ինչը չի հակասում «Արեգակն արդար»-ին: Սակայն որեւէ պատմական յիշատակութիւններ շուշպաների գործածման եւ լուսցման մասին նախաքրիստոնէական ժամանակներից չկան: Ժողովրդական հաւատալիքների համաձայն գիշերը պատկանում էր անդին աշխարհին, սովորական գործերի համար կային գիշերային արգելքներ: Կարող ենք բերել ժողովրդական այսպիսի ասացուածք. «Առաւօտուայ բանը բանի, գիշերուայ՝ դեւ խանգարի»²¹:

Շուշպաները չի կարելի հեռացնել սրբավայրից, ինչ-որ գեղագիտական պատճառներից ելնելով, կամ վերցնել՝ առանց ստոյգ նպատակի, քանի որ տուեալ սրբավայրի «սուրբը» կարող է պատժել՝ դրանք պատկանում են սրբին, այլ ոչ թէ սրբավայրի տիրոջը: Քանի որ յաճախ շուշպաները որեւէ անձի անունից կամ որեւէ անձի համար են նուիրում սրբավայրին, ապա դրանք կարող են կարուած լինել ընտանիքի իւրաքանչ-իւր անդամի անունով:

Հետաքրքրական է մեր դաշտային ազգագրական աշխատանքների ժամանակ մեզ հանդիպած այս դիպուածը, երբ տան տիկինը իր ձեռքով շուշպաները կարել է ընտանիքի անդամների համար, բացառութեամբ հարսի, «քանի որ նորեկ էր եւ դեռ ընտանիքի անդամ չէր համարւում»²²:

Շուշպաների յօդուածում մատնանշուած ծրար-շուշպաների կամ մասունքների եւ սուրբ գրքերի համար պատեան ծառայող, որպէս փաթաթան օգտագործուող շուշպաների պարագայում ունենք դրանք չլուանալու հանգամանք, իսկ մաշուելու դէպքում դրանք փոխարինւում են նորերով: Երբեմն, երբ սրբազան առարկաները պարուրող շուշպան նորով է փոխարինւում, դա պատճառաբանւում է տուեալ «սրբի» օգնութեամբ ծանր հիւանդութիւնից կամ մեծ փորձանքից ազատուող անձի անուանական նուէրով, ինչը «սրբի» տերը²³ չի կարող մերժել: Որոշ դէպքերում էլ սրբազան առարկան շարունակում է, երբեմն տասնեակ տարիներ ի վեր, պահպանուել այն շուշպայի մէջ, որով այն բերուել է ներկայ սրբավայրը:

Երբ շուշպաներն այնքան են մաշուում, որ այլեւս հնարաւոր չէ պահել, ապա դրանք ոչնչացւում են: Սակայն այստեղ եւս կան յատուկ ծէսեր: Մաշուած շուշպաները միայն այրւում են, իսկ մոխիրը կրկին թափում են ծառերի տակ կամ թաղում են հողի մէջ՝ այգում կամ եկեղեցու բակում:

Շուշպաներով կատարուող ծէսերը

Ի հարկէ, ժողովրդական քրիստոնէութեան մէջ սրբազան առարկայի համարում ունեցող շուշպան չէր կարող չօգտագործուել զանազան ծէսերում: Այդ ծէսերից թերեւս ամենատարածուածը կապուած է զաւակատուութեան հետ: Յայտնի զաւակատու սրբավայրերի շուշպաները ամուլ կանայք, ուխտից յետոյ, կապում են իրենց մէջքներին որպէս գօտի եւ վերադառնում են տուն՝ 30-40 օր, երբեմն մինչեւ երեք ամիս պահելով

²⁰ Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., ԴԱՆ, Շիրակ, Գեաֆ, 2019, ասացող Օսան Ամիրխանեան, 1938 թ.:

²¹ Նազարեան Ա., Էջմիածնի եւ Աշտարակի բամանխատքին, Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան ինստիտուտի արխիւ, Ա. Նազարեանի ֆոնդ, թղթ. 1, էջ 123: Յերեկուայ եւ գիշերուայ մասին ժողովրդական հաւատալիքների մասին մանրամասն տես՝ Սիմոնեան Լ., Հայ ժողովրդական տոմար, Ատենախօսութիւն պատմական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճանի համար, Երեւան, 2012, էջ 156-160:

²² Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., ԴԱՆ, Շիրակ, Այգաբաց, 2019, ասացող Հեղինէ Ներիցեան, 1959 թ.:

²³ «Սրբի տէր» ասելով նկատի է առնւում այն ընտանիքը, տոհմը կամ դրանց անդամը, ում սեփական տարածում է գտնւում սրբավայրը, ուխտատեղին:

իրենց մօտ: Այդ շուշպաները կարելի է հանել միայն լողանալուց եւ քնելուց, ընդ որում այդ ժամանակ դրանք դրուում են բարձի տակ՝ փաստօրէն, քնած ժամանակ գտնուելով գլխի տակ: Ժամանակը լրանալուց յետոյ շուշպան պէտք է վերադարձնել սրբավայր, հետը որպէս ընծայ բերելով եւս մէկ շուշպայ՝ ժողովրդի լեզուով ասած՝ «գոյգած»: Զաւակ ունենալուց յետոյ, յաճախ, կախուած այս կամ այն սրբավայրում ընդունուած «կանոններից», խնդրողները եօթ տարի այցելում են սրբավայրը, որից յետոյ կրկին անգամ նուէր են բերում շուշպայ եւ մատաղ են անում:

Քանի որ գօտկատեղային մասում է գտնուում պորտն ու արգանդը, կնոջ մէջքակապուսթիւնը զաւակատուութեան այդ երկու կարեւորագոյն կէտերն են ամրապնդում, այսինքն շուշպայի սրբազան զօրութիւնը հզօրացնում է, նեցուկ ու ապաւէն է դառնում այդ կէտերի համար:

Միւս տարածուած ծէսն է շուշպայի օգնութեամբ բժշկումը: Սրբավայրի շուշպաները կապում են ցաւացող գլխին, քսում են մարմնի ցաւացող, հիւանդ տեղերին, վերքերին: Որոշ դէպքերում՝ գորտնուկների եւ ոտքերի ցաւի պարագաներում, գորտնուկը կամ ցաւացող ոտքերը շփում են սրբավայրի աւելով, յետոյ սրբում են շուշպայով, եւ դրանք, ըստ ժողովրդական քրիստոնէական հաւատալիքների, բուժում են: Երբեմն շուշպայի զօրութիւնը կրկնապատկուում է սրբավայրի սրբազան այլ առարկաների՝ խաչերի եւ սուրբ գրքերի միջոցով:

Տարածուած է բանակ գնալիս զինգրքոյկի մէջ, գրպանում կամ ծոցում պահել շուշպայից կտրուած մի կտոր: Նոյնն անում են արտասահման մեկնելիս: Շուշպայից փոքր հատուած, որպէս կանոն, կտրում է սրբավայրը խնամող կինը կամ ընտանիքի մայրը: Այս դէպքերում շուշպան ունի պահպանիչ զօրութիւն:

«Սրբազան» շուշպան, ըստ հաւատալիքների, կարող է մաքրագերծել ջուրը եւ երկարակեցութիւն ապահովել: Այսպէս, ասացողի պատմելով. «Եղսան տատս (տատի սկեսուրը) ապրեց 96 տարի եւ շատ հանգիստ մահացաւ՝ իր սիրած թթի ծառի տակ նստած, սրբի մօտ: Ամբողջ կեանքը խմել է միայն շուշպայի ջուրը: Շուշպան իջեցնում էր ջրի մէջ եւ խմում էր միայն շուշպայի մէջ հաւաքուած ջուրը»²⁴:

Իւրայատուկ ծէս է շուշպան ննջեցեալի կրծքին կամ ծոցը դնելը եւ հետը թաղելը՝ «դա օրհնութիւն է մահացածի համար»²⁵: Այսպիսի բնոյթ ունեցող սրբավայրի դէպքում շուշպան չի կարելի օգտագործել ցաւերը դարմանելու համար, ըստ ասացողի. «Մի օր մի գիւղացի գալիս, մտնում է սրբավայր, առանց հարցնելու վերցնում է շուշպան ու կապում գլխին, որ գլխացաւն անցնի: Սուրբը բարկանում է, այդ մարդուն «տալիս է գետնով»: Մամիկը (ասացողի տատին՝ սրբավայրի խնամողը) գալիս է, մի կերպ շուշպան հանում է այդ մարդու գլխից, իրեն էլ բարձրացնում՝ կանգնացնում է»²⁶:

Շուշպան, որպէս սրբազան առարկայ, զօրաւոր ներգործմամբ էլ աւելի է բարձրացնում սրբազան արարողութեան զօրաւոր լինելու ընկալումը: Այսպէս, որոշ դէպքերում. «Երբ օրհնած աղը տալիս են գառին, ականջից արին են հանում՝ քսում մատաղի տիրոջ ճակատին, սրբավայրի տէրը ձեռքում բռնած շուշպայով խաչակնքում է գառանն ու մատաղի տիրոջը, ասելով՝ «մատաղն ընդունելի լինի»²⁷: Այստեղ եւս, հաւանաբար, գործ ունենք եկեղեցական արարողութեան ժողովրդական դրսեւորման

²⁴ Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., ԴԱՆ, Արմաիր, Շէնաւան, 2020, ասացող՝ Լեոնիկ Սիմոնեան, 1968:

²⁵ Սիմոնեան Լ., Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., Ղազարեան Գ., ԴԱՆ, Արագածոտն, Հարթաւան, 2020, ասացող՝ Սուրէն Յակոբեան, 1936:

²⁶ Նոյն տեղում:

²⁷ Սիմոնեան Լ., Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., Ղազարեան Գ., ԴԱՆ, Արագածոտն, Մուլֆի, 2020, ասացող՝ Դարեգին Տէր-Պողոսյան, 1936:

կամ կրկնօրինակման հետ: «Սրբի» տէրը ստանձնում է հոգեւորականի դերը, բայց, բանի որ նա չունի հոգեւորականի պաշտօնը, ապա նրա խաչակնքմանը զօրութիւն է տալիս սրբազան շուշպան:

Որոշ դէպքերում, շուշպայ կարող են անուանուել կարմիր, աւելի քիչ դէպքերում նաեւ կանաչ երկար ժապաւէններ: Այսպէս, Շիրակի Գեղանիստ գիւղում սրբավայրերում տարածուած են կարմիր-կանաչ ժապաւէնները՝ նորափեսայի կոսքանդի նմանութեամբ: Գիւղացիները յստակ բացատրութիւն չտուեցին, ասելով, որ դրանք նոյնպէս շուշպաներ են եւ նուիրում են սրբավայրին²⁸: Շիրակի Սարատակ գիւղի Թուխ Մանուկ սրբավայրում բազմաթիւ կարմիր ժապաւէնների վրայ գրուած էին պատանիների անուններ, որոնք ծառայել կամ դեռեւս ծառայում էին բանակում: Այդ անուանակիր ժապաւէն-շուշպաները բանակ գնալուց առաջ բերել էին իրենք գնացողները կամ յետոյ բերել էին ուրիշները՝ բանակում ծառայող իրենց ընկերների համար²⁹:

Թերեւս շուշպայի սրբազանութեան ընկալումը պայմանաւորուած է այն հանգամանքով, որ այն սերտօրէն առնչում է սրբազան առարկաներին՝ սուրբ գրքեր, մասունքներ, խաչեր, սրբապատկերներ, նոյնիսկ հաց եւ խմոր: Շուշպաները ոչ միայն պահպանում են այդ սրբազան առարկաները, այլեւ դրանց հետ շփուելուց զօրութիւն ունենալու համարում են ունենում:

Եզրակացութիւն

Շուշպաների սերտ առնչութիւնը սրբազան իրերի եւ մասունքների հետ պայմանաւորում է դրանց ընկալումը որպէս սրբազան առարկաներ: Շուշպաները լայնօրէն օգտագործւում են ծէսերում, եւ գոյութիւն ունեն դրանց հետ վարուելու յատուկ կանոններ:

Բաւական յաճախ ժողովրդական քրիստոնէութեան որոշ ծէսեր եւ արարողութիւններ կրկնօրինակում են պաշտօնական եկեղեցու կամ քրիստոնէական ծէսերն ու արարողութիւնները, որտեղ քահանային փոխարինում է «սրբի» տէրը, որը իր զօրութիւնը, շնորհքը ստացել է անմիջապէս սրբից կամ սրբավայրում գտնուող սրբազան առարկայից: Սրբի տէր-ծիսակատարի այդ գործառնութիւն անմիջապէս ի յայտ է գալիս հէնց շուշպաների հետ նրա վարուելաձեւից, որը կարելի է դիտարկել շուշպայով խաչակնքելու, յատուկ տաշտի մէջ «քառասունքակոխ» եղած երեխային «կնքելու» եւ այլ գործողութիւնների մէջ: Այս միտումը յատկապէս ուժեղացել է խորհրդային կարգերի ժամանակ, երբ արհեստականօրէն խզուել էր կապը ժողովրդի եւ Եկեղեցու միջեւ:

Միւս կողմից, ոչ միայն եկեղեցական արարողութիւններն ու ընկալումներն էին իւրօրինակ ձեւով տեղ գտնում ժողովրդական քրիստոնէութեան մէջ, այլեւ հակառակը՝ ժողովրդական ընկալումներն էին ներմուծում եկեղեցական կենցաղ: Դրա վառ ապացոյցն այն է, որ այսօր Հայ Առաքելական Եկեղեցում չի գործածւում «դաստառակ» բառը, եւ խաչերը, աւետարանները, սրբապատկերները ծածկում եւ բռնում են գործածքեղէնով, որը կոչւում է «շուշպայ», ինչը, թերեւս, պէտք է համարել ժողովրդական աւանդութիւնի ազդեցութիւն:

ԿԱՐԷՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան
ինստիտուտի գիտաշխատող, Մաշտոցեան Մատենադարան

²⁸ Սիմոնեան Լ., Յակոբեան Հ., Յովհաննիսեան Կ., Ղազարեան Գ., ԴԱՆ, Շիրակ, Գեղանիստ, 2020:

²⁹ Սիմոնեան Լ., Յովհաննիսեան Կ., ԴԱՆ, Շիրակ, Սարատակ, 2016: